Cover Page

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY EDUCATIONAL RESEARCH
ISSN:2277-7881(Print); IMPACT FACTOR :10.16(2026); IC VALUE:5.16; ISI VALUE:2.286
PEER REVIEWED AND REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL
(Fulfilled Suggests Parameters of UGC by IJMER)
Volume:15, Issue:2(6), February 2026
Scopus Review ID: A2B96D3ACF3FEA2A
Article Received: Reviewed: Accepted
Publisher: Sucharitha Publication, India
Online Copy of Article Publication Available: www.ijmer.in

मृच्छकटिक मालतीमाधवयोःसाम्य -वैषम्य परिशीलनम्

वै.बुज्जी
संस्कृतउपन्यासिका
पि.आर्.प्रभुत्व कलाशाल
काकिनाड

प्रस्तावना :

या भारतीदेवता भारतावनिं तेजसा सौवेन संस्करोति ।
यानन्दपीयूषनिष्यन्दिनी सती कल्पयत्यमृततां भारतस्य ॥

एवं जगति सर्वत्र भारतीयानामौन्नत्यं भारतीयसंस्कृतेः वैभवं च या प्रकटयामास या पाश्चात्यानपि संमोहय स्वामाधुर्यं वैशिष्ट्यं च देशे विस्तृतिं प्रापयामास सा गैर्वाणी संस्कृतभाषा ।

दृश्यकाव्यानि : संस्कृतसाहित्यस्य दृश्यकाव्यम् अङ्ग्यपि प्रभूतसमृद्धिमेति । काव्यापेक्षया नाटकानां प्रतिष्ठा भवति । अतः अर्थज्ञानविचारःअपि लोकवर्गः दृश्यभागभिनयेन आत्मानं विनोदयितुं प्रभवति । दृश्यवस्तु दर्शनजन्यानन्दः शब्दश्रवणजन्यमानन्दमतिशेते इति प्रत्यक्षमेव सर्वेषाम् । अतएव आलङ्कारिकाः काव्येषु नाटकं रम्यम् इत्युद्घोषयन्ति ।

नाटकदर्शनजन्य प्रयोजनानि : लोके यानि वृत्तानि सम्पद्यन्ते तेषां चित्रणमेव नाटकं कथ्यते । लोकत्रितयागतानां घटनानां प्रदर्शनं रूपकमङ्गीकरोति । नाटकावेक्षणेन केचन अशक्ताः शक्तिं लभ्यते । केचन उत्साहम् ,अपरे धैर्यं प्राप्नुवन्ति । अतएव ' नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधानम् ' इत्युक्तम् ।

काव्य प्रभेदाः - काव्यं द्विविधम् । दृश्यं ,श्रव्यं चेति । श्रव्यं तत् पुनः गद्यं ,पद्यं चम्पूभेदेन त्रिविधम् । दृश्यं चानेकविधम् ।

अवस्थानुकृतिर्नाट्यं रूपं दृश्यतयोज्यते ।
रूपकं तत्समारोपात् दशधैव रसाश्रयम् ॥
नाटकमथ प्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः।
व्यायोगसमवाकारौ वीथ्यङ्केहामृगा दशा ॥ इति ॥

नाट्यम् : - त्यत्र नाट्यं नाम काव्योपनिबद्धानां धीरोदात्त ,धीरोद्धत ,धीरललित ,धीरशान्तानां चतुर्विधानां नायकानाम् अन्येषां वा पात्राणाम् आङ्गिकं-वाचिक-आहार्य -- सत्विकैश्च अभिनयैः वेषभूषालापप्रलापादीनाम् अवस्थानाम् अनुकरणमिति प्रतिपादितम् ।

रूपकम् : - आरोपो रूपकं भवति । यथा मुखे चन्द्रत्वस्य प्रत्ययः तथैव अनुकर्तरि नटे,अवस्थानुकरणसाम्राज्यात् अनुकार्यस्य तादात्म्य प्रतीतेः तदपि रूपकमित्युच्यते ।

मृच्छकटिक मालतीमाधवयोः साम्य-वैषम्य परिसीलानम् : ;

मृच्छकटिकम् दशाङ्कात्मकं प्रकरणम् भवति । शूद्रककविना विरचितम् प्रकरणमिदम् । भरतस्य

Cover Page

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY EDUCATIONAL RESEARCH
ISSN:2277-7881(Print); IMPACT FACTOR :10.16(2026); IC VALUE:5.16; ISI VALUE:2.286
PEER REVIEWED AND REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL
(Fulfilled Suggests Parameters of UGC by IJMER)
Volume:15, Issue:2(6), February 2026
Scopus Review ID: A2B96D3ACF3FEA2A
Article Received: Reviewed: Accepted
Publisher: Sucharitha Publication, India
Online Copy of Article Publication Available: www.ijmer.in

नाट्यशास्त्रोक्त्यनुसारं

आत्मशक्त्या कविर्यत्र कथां नायकमेव च
औत्पत्तिकं प्रकुरुते तद्धि प्रकरणं विदुः ।
द्विविधा प्रकरणं तत्तु शुद्धम् संकीर्णमेव च
कुलस्त्री रचितं शुद्दम् सङ्कीर्ण वेश्यया कृतम् ॥

इति भरतस्य नाट्यानुसारं मृच्छकटिकं ' प्रकरणम् 'इति नाम्ना व्यवह्वीयते । ततः

" भवेत्प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम्
श्रुङ्गारोङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथ वा वणिक् ।
सापाय धर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः
नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वासि द्वयं क्वचित् ॥

इति साहित्यदर्पणे प्रकटीकृतम् । अतः मालतीमाधव काव्यमपि दशाङ्कंत्वात् प्रकरणमिति ज्ञायते । मृच्छकटिके तु नायकस्तु चारुदत्तः । सः विप्रः । तथैव मालतीमाधवे तु नायकस्तु माधवः । सा तु अमात्य देवरातस्य पुत्रः । सोऽपि विप्रः

मृच्छकटिके तु नायकस्य चारुदत्तस्य सखा ' मैत्रेयः' ।

मालतीमाधे तु नायकस्य माधवस्य सखा ' मकरन्दः ' ।

मृच्छकटिके तु प्रतिनायक इव शकारः विद्यते ।

मृच्छकटिके तु पर्यङ्क ग्रन्धिवन्दद्विगुणित भुजगाश्लेष
नान्दीस्लोकः संवीतजानो ......
आत्मान्यात्मनमेव्यपगतकरणं पश्यतः तत्त्वदृष्ट्या ॥ इति प्रवर्तते ।

मालतीमाधवे तु

" चूडापीड कपालसङ्कुलगलन्मन्दाकिनीवारये ।
,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,
भूतेशस्य भुजङ्गवल्लिवलय स्रङ्नद्धजूटा जटाः ॥

इति नान्दीश्लोकः प्रचलति ।

उभय प्रकरणयोः नाद्यन्ते सूत्रधारः प्रविशति ।

मालतीमाधव कर्ता भवभूति महाकविः ,मृच्छकटिक कर्ता शूद्रकोऽपि षष्टम शताब्दियो स्तः ।

ततः हासश्रुङ्गार रसावुभयो काव्यद्वयेऽपि संदर्भानुसारं प्रथक्तौ भवतः ।

इत्येवं मृच्छकटिक -मालतीमाधव प्रकरणयोर्मध्ये साम्यांशाःज्ञापिताः ।

इतिशम् ।

मालतीमाधव प्रकरणे नायिका हि भूरिवसोः दुहिता मालती नाम । किन्तु मृच्छकटिक प्रकरणे तु नायिका वेश्या वसन्तसेना नाम्नी । मृच्छकटिके तु नायकस्तु चारुदत्तः । स कुटुम्बी । किन्तु मालतीमाधवे तु नायिको तु माधवास्तु वटुः । मालतीमाधवे तु कपालकुण्डला अघोरघन्टेति कापालिकोति पात्रद्वयं क्षुद्रोपसकत्वेन कृतम् । मृच्छकटिके तु आमुखमिति शीर्षिका प्रचलति । किन्तु मालतीमाधवे तु तन्नद्रुश्यते

। मालतीमाधवे तु कामन्दकी सौदामिनीति बौद्धसन्यासिन्यौ वर्तते । किन्तु मृच्छकटिके तु नास्ति । मालतीमाधव प्रकरणे तु नायिका माधव्याः लवङ्गिका,मदयन्तिकेति चेट्या वर्तते । मृच्छकटिके वसन्तसेनायाः परिचारिका चेटि । प्रावारकस्त कर्णपूरः । मालतीमाधव प्रकरण कर्ता भवभूति महाकविः । मृच्छकटिक प्रकरणस्य कर्ता शूद्रकः ।

मृच्छकटिके त्वन्ते भरतवाक्यम् -

क्षीरिप्यस्सन्तु गावो
भवती वसुमती सर्वसंपन्नसस्या
....
श्रीमन्तः पान्तु पृथ्वीं
प्रशमित रिपवो धर्मनिष्टाच्छ भूपाः ॥

किन्तु मालतीमाधवे तु एवं नास्ति ।

मृच्छकटिकस्य अलङ्कारन्याइति ,द्यूतकार संवाहको नामेति तृतीयाङ्कस्य संधिच्छेदो नामेति ,चर्थाङ्कस्य मदनिका शर्विलका नामेति ,पञ्चमाङ्कस्य , दुर्दिनो नामेति,षष्टमाङ्कस्य तु प्रवहणविपर्ययो नामेति ,सप्तमाङ्कस्य आर्यकापहरणं इति ,अष्टमाङ्कस्य वसन्तसेना मोटनो नामेति ,नवमाङ्कस्य व्यवहारो नामेति ,दशमाङ्कस्य संहारो नामेति च पृथक् पृथक् नामानि कृतानि । किन्तु मालती माधवस्य न सन्ति ।

मृच्छकटिके तु राजश्यालक शकारस्तु पुष्पकरन्डकोद्याने मारयति वसन्तसेनाम् । मालतीमाधवे तु कपालकुण्डला ,अघोरघन्टाभ्यां वसन्तसेना क्षुद्रमन्त्रशक्त्या मारिता ।

मृच्छकटिके तु द्यूतकराणां द्यूतकार्यमपि सुष्टु प्रकटितम् । किन्तु मालतीमाधवे तन्नास्त्येव ।

' काञ्चुकीय ' पात्रं केवलं मालतीमाधव प्रकरणेऽस्ति । किन्तु मृच्छकटिक प्रकरणे नास्त्येव । अत्र तु -

" अन्तः पुरवरो विप्रो गुणगणसमन्वितः ।
सर्वकार्यार्थकुशलः काञ्चुकीत्यभिधीयते ॥

वतः मालतीमाधवे तु नवरसेषु रौद्र ,भीभत्सरसौ परिपोषयन् -

" उत्कृत्योत्कृत्य कृतिं प्रथममथ पृधूत्सेधा भूयांसि मांसा
न्यंसस्फिक् पृष्ठपीठाधवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।
आत्तस्नाथ्वीन्त्रनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्ग:करङ्का
दङ्कस्यादस्थिसंस्थं स्थागपुटगत मपि क्रव्यमव्यग्रामति ॥

ततो मकरन्देन सिंहस्य हतन सन्दर्भे रौद्ररसं सुष्टु निर्वर्तयामास कविः भवभूतिः । यथा

मातर्मातर्दलति हृदयं व्यंसते देहवन्धः
शून्यं मन्ये जगदविरलं ज्वालमन्तज्वलानि ।
सीदन्नन्ध्ये तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा
विश्वङ्मोहः स्थगपति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥

Cover Page

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY EDUCATIONAL RESEARCH
ISSN:2277-7881(Print); IMPACT FACTOR :10.16(2026); IC VALUE:5.16; ISI VALUE:2.286
PEER REVIEWED AND REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL
(Fulfilled Suggests Parameters of UGC by IJMER)
Volume:15, Issue:2(6), February 2026
Scopus Review ID: A2B96D3ACF3FEA2A
Article Received: Reviewed: Accepted
Publisher: Sucharitha Publication, India
Online Copy of Article Publication Available: www.ijmer.in

उपसंहारः:-इत्येवं प्रकारेण मृच्छकटिक-मालतीमाधव काव्ययोः साम्य-वैषंम्यांशान् सम्यक् परिशीलितम्।

उपयुक्तग्रन्धसूचि - धनञ्जयः -दशरूपकम्
शूद्रकः - मृच्छकटिक प्रकरणम्
भवभूतिः - मालतीमाधवं
धनजयः - दशरूपकम्
भरतः - नाट्यशास्त्रं